

RENGEYİĞİ TÜRKLERİ

Dukhalar

SELCEN KÜÇÜKÜSTEL

Kolektif Kitap ~ 166

Rengeyiği Türkleri - Dukbalar

© Selcen Kkstel, 2020 ~ © Kolektif Kitap, 2020

ISBN: 978-605-2205-58-7

Yayım Hazırlayan: Murat Oęurlu

Son Okuma: Yusuf Zeybekoęlu

Sayfa Düzeni: Semih Büyükkurt

Kapak Tasarımı: Kolektif Tasarım

Kapak Fotoęrafı ve Fotoęraflar: Selcen Kkstel

1. Baskı, Őubat 2020, İstanbul

Sertifika No: 43484

Baskı ve Cilt: Berdan Matbaacılık

Güven Sanayi Sitesi C Blok No: 215-216

Topkapı, İstanbul - 0212 613 11 12

Sertifika No: 45750

kolektif. kitap, biliŐim ve tasarım ltd. Őti.

Asmalimescit Mah. Tnel Meydanı Sok. Tnel Geçidi İŐ Hanı

C Blok No: 2 İç Kapı No: 18 Beyoęlu, İstanbul

www.kolektifkitap.com - info@kolektifkitap.com

T: 0212 243 96 39

Yayıncının izni olmaksızın elektronik ya da mekanik herhangi bir yolla
oğaltılamaz ve iletilemez. Tüm hakları saklıdır.

İçindekiler

Sunuş	9
Giriş	13
1. Doğa/Kültür Ayrımı Sanıldığı Kadar Evrensel mi?	19
Neşeli Dağlar, Kızgın Nehirler: Animizmde Canlı Kavramı	30
Avcı-Toplayıcılarda Sosyal Yapı	36
Toplumsal Cinsiyet	39
Güney Sibirya'da Yaşam: Dukkalar	42
2. Yaşayan Coğrafya	49
Anılar Haritası	51
Her Yerin Bir Ruhu Var	58
Hanenin Yaşayan Ruhları: Eerenler	75
Yaşayan Bir Coğrafyada Yaşamak	78
3. Rengeyikleriyle Yaşamak	81
Rengeyiği ve İnsan: Kısa bir Tarihçe	85
Evcil ve Yaban Kavramlarının Ötesinde	92
Hâkimiyet ve Ehlileştirme	97
Bitmeyen Mücadele: Kurtlar ve İnsanlar	103
Mevsimplere Göre Çobanlık Teknikleri	106
Taygada Göç	118
Rengeyiği Yoldaşlığı	127
Kutsal Rengeyiği	137
Yaşlı Bir Çobanın Yaşamı	140
4. Ruhlar Arasında Avlanmak	145
Avcı ve Av: Dost mu Düşman mı?	147
Ava Saygı	150
Avlanma Yöntemleri	168
Kehanet Yöntemleriyle İletişim	189
Rüyaların Gücü	197
Sosyal İlişkileri Düzenlemek İçin Av	200
Obada Kalanlar: Kadınlar Açısından Av	217
Kendi Topraklarından Kovulma: Av Yasağı	220
Geçmişten Günümüze Taygada Yaşam	226
Yaşlı Bir Avcının Yaşamı	235
Son Söz	237
Teşekkür	241
Kaynakça	245

Evimden çok uzakta, Sibiryaya ormanlarının derinliklerinde hiç tanımadığım insanlarla birlikteydim. İlk zamanlar şaşkın, üşümüş ve belki biraz da tedirgindim fakat tüm bunlara rağmen bana gülümseyen, kendiminkine çok yakın bir dil konuşan bu insanların yanında, nedenini kavrayamasam da kendimi evimde gibi hissediyordum. Bu his daha çadırlarına adımımı atar atmaz baş gösterdi.

“Seen adın gim?”¹ (Senin adın ne?)

“Şay içer bi?” (Çay içer misin?)

Bu cümleleri duydukça içim kıpır kıpır oluyor, yüzüme kocaman bir gülümseme yayılıyordu ve tanıdık kelimelerle cevap verdiğimde aynı gülümsemenin nasıl onların da yüzüne yerleştiğine tanık oluyordum.

Donarak gözümü açtığım sabahlarda, çadırında kaldığım Sarnai az önce yaktığı sobanın çıtırtıları eşliğinde, “Ekki daşdandın bı? Dü-ccen bi?” (İyi dinlendin mi? Düş gördün mü?) diye sorduğunda, sabah mahmurluğuyla evimden çok uzaklarda olduğumu, bir anlığına da olsa unutuyordum.

1. Kitap boyunca yazdığım Dukhaca kelimeleri sadece duyduğum şekilde yazdığımı ve bunların kimisinin dilbilim açısından yanlış olabileceğini belirtmek istiyorum. Dukha dili yazılı bir dil olmadığı için kelimelerin doğru yazılışlarını bilmiyorum. Kitapta verdiğim örnekleriyse hissiyatı anlamamız için duyduğum şekilde yazıyorum. Dolayısıyla yapacağım olası hatalar için şimdiden affınıza sığınıyorum.

Henüz yabancı olduğum bu irak coğrafyada üşüdüğümde, “Don- gan bı?” (Dondun mu?), korktuğumda “Gorkba” (Korkma), susadı- ğımda “Su içer bı?”, yemekten sonra “Dotgan bı?” (Doydun mu?), bir ilkbahar günü çadırın dışının beklenmedik bir biçimde bembeyaz olduğuna şahit olduğum sevinç anında “Gar yazgan” (Kar yağmış) gibi kendi dilime birebir benzeyen cümleleri duymak, sanki orada yıllardır yaşıyormuşum gibi evimde hissettiriyordu.

Bırakın insanları, bu coğrafyadaki hayvanlar bile çok tanıdık. Her gün çadırımıza giren köpeğin adı, kulaklarının büyüklüğünden dolayı Gulak’tı. Ona bile seslenirken her şey çok olağan geliyordu. Dukhalarla yaşadığım deneyimden önce kelimelerin, seslerin, gülümsemelerinin ve en önemlisi insanın anadilinin, kişinin her yere götürdüğü evi olduğunu bilmezdim.

Bu yazdıklarımın, Dukha dilini Türkçe bilen birinin rahatça an- layacağı fikri doğmasın. Bu tanıdık ama bir o kadar yabancı olan yeni dili anlamak için oldukça büyük çaba harcamam gerekti ve kimi zaman bir cümleyi hemen anlarken kimi zaman hiçbir sözcüğünü dahi anla- madığım cümleler oluyordu. Yine de çok temel kavramlara dair ortak kelimelerin varlığı ve bunların bazılarının hiç beklenmedik anlardaki keşfi heyecan vericiydi. Örneğin, çadırda bir kış gecesi, henüz saat sekiz bile olmadan yatmaya hazırlanan Sarnai’nin birdenbire aklına gelen bilmece tam olarak şöyleydi:

“İki dag arazında kadcari Himçe hışkırar!” (İki dağ arasından çoban Himçe fırlar.)

Bilmecenin cevabını burada yazmayacağım, ama kelimenin Dukhaca- sıyla Türkçesinin birebir aynı olduğunu söyleyebilirim. Bunu keşfet- tiğimizde tayganın ıssız karanlığında, ormanın ortasında tek başına duran çadırımızın içini uzun süre kakhahalarla çımlattık. İşte dil, birlikte saatlerce gülmemizi, sevincimizden tedirginliklerimize kadar pek çok duyguyu paylaşmamızı sağlayan, tanıdık hissettiren böylesine kuvvetli bir bağıdır.

Fakat bu tanıdıklık hissini tek kaynağının ortak dil olmadığını da söylemeliyim. Her şeyden önce insan olarak bizi tanımladığımızı düşün- düğümüz şeyler çıkarıldığında (nereden geldiğin, nerede doğduğun,

rengin, cinsiyetin, sosyal konumun), herhangi bir insan olarak, hatta bir adım ötesine gidersek sadece sıradan bir canlı olarak Dukhaların yaşamına tanık olmak, özümüze ait ama koşulların etkisiyle zaman içinde unuttuğumuz ya da unutmaya zorlandığımız bir bilginin kaynağına dönmek gibiydi. Bu ıssız coğrafyada insanların birbirlerine, hayvanlara ve doğaya karşı yaklaşımları, aslında çocukken öğrendiğim ama büyüme sürecinde unutturulan bir anlam dünyasının kapılarını yeniden araladı. Belki de bu uzak ve farklı coğrafyada tüm bu etkenlerin bir arada olması nedeniyle kendimi bu kadar “evimde” hissedebildim.

İnsan türünün yeryüzündeki tüm canlılık belirtilerini hızla tükettiği, hâkim olamadığı benliğinin tutsağı olmuş şekilde etrafına saldırdığı ve kendini tüm canlılardan üstün olarak konumlandığı günümüz dünyasında Dukhalarla birlikte yaşamak ve başka bir yaşam biçimine tanık olmak benim için taze bir nefes almak gibiydi.

Her şeyi sınıflandırmaya alışmış zihnim, yüksek lisans ve doktora çalışmam için geçirdiğim altı yıla yayılmış uzun alan araştırmam esnasında, bu alışkanlığından tamamen vazgeçmese de yeniden yapılanma ya da çiraklık döneminden geçmiş oldu. Bana bu şans verdikleri için onlara daima minnettar olacağım.

“Tuya,² sesi duyuyor musun?”

Ormanın derinliklerinden gelen çıtırtıyla aniden bozulan sessiz yolculuğumuz, Sibirya'nın iğne yapraklı ormanlarında rengineyiklerinin üzerinde saatlerdir sürüyordu. Tuya ve ben dün gece ortadan kaybolan hamile rengineyiği Sarı Mındı'yi arıyorduk. Sabah erkenden kalkıp farklı yönlere gidebilmek için gruplara ayrılıp yola koyulduk. Birkaç vadi geçtikten sonra artık yönümü tamamen kaybetmiş olmama rağmen bu topraklarda doğan genç kadının öngörüsüne güveniyordum. Uzun süredir kulağında çınlayan ses ıslığa benziyordu, gaipten mi değil mi bilemedim, belki de bilmediğim bir hayvanın sesidir diye dayanamayıp Tuya'ya sordum, “Tuya, sesi duyuyor musun?”

“Hangi sesi?”

“Şşş! Dinle, ormandan gelen ıslık gibi sesi duymuyor musun?”

Rengeyiğini durdurdu ve neden bahsettiğimi anlamak için etrafı dinledi. Şimdi rengineyiklerinin ayak sesleri kesildiğinde ormanı gerçekten duyabiliyorduk, rüzgârın uğultusuyla karışık sonsuz bir sessizlik... Bir süre daha dikkatlice dinledikten sonra bana baktı: “Hayır, bir şey duymuyorum.” Aslında Tuya durduktan sonra sesi ben de duyamaz olmuştum, aniden kesilmişti. Yüzümdeki şaşkın ifadeyi gören Tuya,

2. Kitap boyunca geçen isimlerin hiçbiri kişilerin gerçek ismi değildir.

tam olarak ne duyduğumu sordu tekrar, ben de ıslığı tarif etmeye çalıştım. Bir süre daha etrafa bakınıp sesin ne olabileceğini düşündükten sonra birdenbire çok önemli bir sırrın cevabını bulmuş gibi haykırdı: “Ahh, bu Batıkşan olmalı! İnsanlar onun bu tip sesler çıkardığından bahsederler hep...”

“Kim?”

“Batıkşan!”

Batıkşan’ı çok önce bir kez daha duymuştum, kendi bölgesindeki hayvanları koruyan, bazen uzun saçlı küçük bir kız temsilinde insanlara görünen orman ruhu... Duyduğum sesin Batıkşan’a ait olduğuna ikna olamasam da Tuya kendinden oldukça emindi. Sonuçta Batıkşan’ın topraklarında geziniyorduk ve o kendi alanındaki insanlara varlığını hatırlatmaktan ve bir nevi onları uyarmaktan hoşlanırdı. Bu sayede onun varlığını hisseden insanlar bu alanda herhangi bir hayvana hiçbir şekilde zarar vermemeleri gerektiğini hatırlardı. Bu konuyu daha fazla düşünmemeye karar verdim ve yolumuza devam ettik.

Sarı Mındı’yı bulmak için birkaç saat daha vadinin içindeki izleri takip ederek yolumuza devam ettikten sonra Tuya, geyiği nihai hedefimizde bulmayı umduğunu söyledi. Açıkçası nereye gittiğimiz hakkında hiçbir fikrim yoktu, ve tabii nihai bir hedefimiz olduğundan da... Fazla soru sormadan, tamamen Tuya’ya teslim olmuş bir halde takip ediyordum. Yol üstünde durduğumuz kimi kilit noktalarda Tuya, kayıp geyiği görebilme umuduyla babasının eski dürbününü, şimdi yırtık pırtık olmuş ama hâlâ iş gören heybesinden çıkarıp etrafa bakınıyordu.

Aradan ne kadar zaman geçti bilemiyorum. Bir vadiyi daha aşıp küçük bir nehirden karşıya geçtik, vadinin yamaçlarından yukarı doğru tırmandıktan sonra Tuya etrafa bakmak için rengineyiğinden indi, çok ciddiye, onu sürekli gülerken görmeye alışkın olduğumdan durumun ciddiyetini anlayıp rahatsız etmemek için sessizce durdum. Derin bir sessizliğin içinde sadece soluk soluğa kalmış rengineyiklerinin nefes alış verişleri duyuluyordu. Bir süre dürbünle dikkatlice etrafa bakınan Tuya birden sevinçle çığlık attı. Uzakta ormanın içinde Sarı Mındı’yı görmüştü. O kadar sevindik ki çığlık çığlığa zıpladık, kendimizi çok büyük bir yükten kurtulmuş gibi hissediyorduk. Aceleyle rengineyiklerimiz üstüne atlayıp ormana doğru sürmeye başladık.

Kayıp rengeyiğine yaklaşılmaya başladığımızda, Tuya tam yanına varmadan önce rengeyiğinden atladı, içinde tuz olan eski bir heybeyi koynundan çıkarıp “hişş hişş” diye rahatlatıcı sesler çıkararak hamile rengeyiğine doğru yaklaşılmaya başladı. Elindeki heybeyi sallayarak hayvanın tuz sesini duymasını sağlıyordu. Bu şekilde yavaşça yaklaştı; önce irkilip uzaklaşmaya başlayan hayvan tuzun sesini duyunca durdu. Birkaç saniye içinde Tuya’nın avucundaki tuzu yalamaya başlamıştı, o da hemen boynundaki renkli ipten tuttu Sarı Mındı’yı. Tuya, hayvanı yakalamış olmanın sevinci içinde oldukça rahatlamış görünüyordu; bir yandan da bir yerinde bir şey var mı diye rengeyiğini inceliyordu. Anlaşılan burası geçen ilkbahar kaldıkları obaydı ve bu geyik de geçen sene burada doğum yapmıştı. Tam da Tuya’nın tahmin ettiği gibi, Sarı Mındı bunu hatırlayıp tekrar aynı yere doğum yapmaya gelmişti.

“Annem Sarı Mındı’yı bulduğumuz için çok sevinecek. Onu kurtların yemesinden çok korkuyordu, özellikle geçen sene başımıza gelen hadiseden sonra.”

“Başınıza ne geldi ki?”

“Abim yanlışlıkla hamile bir hayvanı vurdu, hatırlamıyor musun? O zamandan beri annem, hamile hayvanlarımızdan birine bir şey olacağını düşünüyor. Neyse ki abim o talihsiz olaydan sonra çok iyi bir şamana giderek doğadan af dilemek için sunumlarda³ bulundu ama yine de ‘yer iyesi’nin hâlâ kızgın olup olmadığını asla bilemezsin.”

Tuya hamile geyiği kendi rengeyiğine bağladıktan sonra geyiklerimize atlayıp hava kararmadan kampa varabilmek için yola koyulduk. Dönüş yolunda huzurluyduk, kendi dünyamıza çekilmiş konuşmadan hızla ilerliyorduk. Hava iyice soğudu, orman sanki uykuya geçmeye hazırlanıyordu. Geyikleri hızla sürmemize rağmen benim de uykum gelmişti, ta ki beni hayal âlemimden çıkaran o sesi duyana kadar... Sabah duyduğum ıslığı gene duyuyordum, fakat bu sefer çok daha bariz ve yakından geliyordu. Birden vücuduma hızla yayılan adrenalinin sıcaklığını hissettim, hiç beklemediğim bir anda bu kadar yakından gelen ses bu sefer beni korkutmuştu. Etrafa bakındım, Tuya’nın hâlâ arkamda olup olmadığını ve onun da sesi duyup duymadığını kontrol etmek

3. Dukhalarda ve bölgede yaşayan birçok diğer halkın inancında doğa ruhlarına, ateşe ya da kutsal mekânlara saygı anlamında sunumlarda bulunmak çok önemlidir. Bu genellikle mekâna sütlü çay saçılarak yapılır ancak başka değerli yiyeceklerin paylaşılması şeklinde de olabilir.

için döndüm. Arkamda hınzırca gülümseyen suratını gördüğümde sesi çıkarmanın Tuya olduğunu anlamam birkaç saniyemi aldı. Yüzümün bembeyaz kesildiğini gören Tuya ıslığı kesti ve kahkahalara boğuldu.

“Batıkşan’a inanmadığını sanıyordum, n’oldu?” diyerek gülüyordu.

Ben de kahkaha attım tabii ve bir süre birbirimize sataşarak yola devam ettik. Yol boyunca Batıkşan hakkında duyduğumuz hikâyeleri birbirimize anlatmaya başladık. Birlikte geçirdiğimiz onca aydan sonra, Tuya benim biraz şüpheci olduğumu biliyor olsa da, her gece tuvaletimi yapmak için ormanın derinliklerine yürüdüğümde, acaba etrafta beni izleyen küçük bir kız var mı diye ağaçların dallarını dikkatle incelerken yaşadığım tedirginliktense haberi yoktu. Tuya’yla yaptığımız bu kısa yolculuktan bahsetmemin sebebi, Dukhalarda her şeyin aynı sistemin parçası olduğunu anlatmak istemem. Hayvanlar, onlarla birlikte taygada yaşayan insanlar, ağaçlar, nehirler ve dağlar... hepsinin kaderi birbirine bağlı. Evcil bir rengeyiğinin kaderi bir insanın yaptıklarından etkileniyor ve o insanın kaderi de karşılaştığı yaban hayvanlarla kurduğu ilişkilerden. Bir başka ifadeyle bu coğrafyada herkes birbirinin hareketlerinden sorumlu; yaban hayvanlardan evcil rengeyiklerine, ormanlardan nehirlere, yaşayan her canlı birbiriyle bağlantılı... Burası içindeki tüm canlıların hâlâ orman ruhları tarafından korunduğu nadir coğrafyalardan biri. Buralarda bir dağ, orman ya da nehir yalnızca coğrafi bir şekil değil, görülmez güçlerle korunan canlılar.

Dukhaların çevreleriyle ve diğer canlılarla kurdukları karmaşık ilişkileri anlatmak için aktardığım bu hikâye, aynı zamanda kitabımın yazılış amacıyla, insanların yaşadıkları coğrafyayı nasıl algıladıkları sorusuyla ilgili.

Dışarıdan yaban bir coğrafya olarak görülen tayga (kuzey ormanları), Dukhalar için anılarla ve geçmişe dair hikâyelerle dolu büyük bir ev; bu topraklarda yaşayan insanlar gibi bir canlı... Dukhalara göre bazı dağların, nehir veya göllerin sahipleri, yani ruhları (iyeleri) vardır ve her bir iyeyle yapılarına göre, farklı biçimlerde iletişim kurulması gerekir. Kitabımın ilk bölümünde bu iyelerin yapılarını, ormanın koruyucu ruhlarını, atalardan kalma kutsal yerleri, ailelerin kutsal ağaçlarını ve doğaya bir sunum şeklinde gerçekleşen cenaze törenlerini anlatacağım.

Kitabımın ikinci bölümü, Dukhaların yaşamak için işbirliği yaptıkları evcil rengeyikleriyle ilişkileri üzerine. Bu bölümde evcilleştirme-

nin tarihine kısaca değinip kavramın Dukha dilindeki karşılığını, bu kavramın onlar için ne anlama geldiğini anlamaya çalışacak, günlük hayatta insanlarla evcil rengeyikleri arasındaki ilişkilere odaklanacağım. İnsanlar rengeyiklerini kontrol etmek için nasıl teknikler uyguluyorlar? Taygada göç kararını neye göre alıyorlar? Birçok ailenin sahip olduğu kutsal rengeyiği nasıl seçiliyor ve bu hayvana nasıl davranılıyor? Toplumda rengeyiğinin evcilleştirilmesiyle ilgili mitler neler? Türler arası karşılıklı işbirliği ve güvene dayalı kurulan bu yakın ilişkinin dinamikleri nelerdir?

Kitabımın son bölümündeyseniz Dukhaların karınlarını doyurmak için avladıkları yaban hayvanlarıyla kurdukları ilişkileri av ritüelleri üzerinden anlatacağım. Hayatta kalmak için avlanan bu toplumun yaban hayvanlara nasıl dikkatli ve saygılı davrandığını, avcıyla avı arasında şiddet yerine karşılıklı güvene dayalı nasıl bir ilişki olduğunu örnekler üzerinden göstermeye çalışacağım. Dukhalar ava gitmeden önce ve av esnasında nelere dikkat ederler, avlanmayla ilgili ne gibi kurallar var ve bu kurallara uymayanların başına neler gelir? Ayı, Sibiryalı halkları için neden özel bir yere sahip? Ava çıkan bir avcı şans için nelere dikkat eder? Hayvan kemikleriyle nasıl fal bakılır ve rüyalar avcıya nasıl bir pusula gibi yön gösterir? Tüm bu sorulara değindikten sonra avcılığın sosyal ilişkileri nasıl düzenlediğini ve av etinin paylaşılması kuralını ayrıntılı bir biçimde ele alacağım.

1
DOĞA/KÜLTÜR AYRIMI
SANILDIĞI KADAR EVRENSEL Mİ?

Dukhalarda temel yapı çekirdek ailedir ve evlenen çift hemen her zaman kendi çadırını kurar.

Doğa/kültür ayrımı, ya da insanın yeryüzündeki diğer canlılardan üstün bir konumda olup olmadığı fikri yüzyıllardır filozofları, biliminsanlarını ve düşünürleri meşgul eden en temel tartışmalardan biridir. İnsanı diğer türlerden ayıran ve insanı “insan” yapanın ne olduğu gibi sorulara dayanan bu tartışma, çoğu zaman insan/hayvan-doğa arasındaki ayrımın ne olduğu ya da olup olmadığı noktasında ilerler.

İnsanlarla hayvanlar arasındaki farkın ne olduğu sorusunun ortaya atıldığı yıllarda (ve aslına bakarsanız hâlâ) genel eğilim, insan türünün diğer canlılardan farklı bir yerde konumlandırılması yönündeydi. Bunun en temel gerekçesi de insanların dil, farkındalık, akıl, mantık, alet kullanımı gibi kabiliyetlere, yani bir başka deyişle “kültür” yaratma kapasitesine sahip olmasıydı. Tartışmaya göre, insan türü bir noktada hayatta kalma içgüdüsünün getirdiği fiziksel zorunluluklardan düşünsel aşamaya geçmiş (ya da hep sahipti) ve böylece diğer canlı türlerinden ayrılmıştı. Bu düşünce biçimi doğal olarak şu fikri ortaya çıkardı: Madem diğer hayvan türlerinden farklı olarak konuşabiliyor, düşünebiliyor ve “kültürler” yaratabiliyoruz, o zaman biz doğadan farklı ve, söylemeye gerek yok, aynı zamanda “üstün” bir konumda olmalıyız.

Günümüzde hâlâ hüküm süren bu görüşe göre, insan mantığı ve ruhu olan bir canlıyken hayvanlar sadece içgüdüsel ve otomatik davranışlarla hareket eden, bir nevi insanlara hizmet etmek için yaratılmış canlılardır.

Dünya, insan ve hayvan-doğa, ya da bir diğer tanımıyla kültür ve doğa olarak ikiye ayrılır. İnsan bu döngüde öylesine yüksek bir konumdadır ki doğayla arasındaki ayrım net çizgilerle çizilmelidir. Bu nedenle hayvanlarla insanlar arasındaki benzerlikler mümkün olduğunca azaltılmaya çalışılır; örneğin eski dönemlerde aristokrat İngiliz aileler, emekleme eylemi hayvanları andırdığı için çocuklarının emeklemesine izin vermezdi (DeMello 2012). İnsanlığın üstün bir konumda olduğu fikrine ünlü filozoflar da düşünsel açıdan epey katkı sağlamıştır; zira Aristoteles, Kant, Descartes gibi düşünürler, insanın özellikle mantık ve dil kapasitesinin onu diğer hayvanlardan ayırdığını, hayvanların birer makine gibi bu özelliklerden yoksun olduklarını sıkça dile getirdiler. Geçmiş zaman ekinde konuştuğuma bakmayın, aslına bakarsanız hepimizin bildiği üzere, insanların tüm diğer canlılardan üstün olduğu fikri günümüzde hâlâ oldukça yaygın.

İnsanın sıra dışı ve üstün olduğuna duyulan inanç, ilk olarak 19. yüzyılın ortalarında Charles Darwin'in evrim teorisiyle birlikte sorgulanmaya başlandı ve bu teori insanlarla hayvanlar arasında net bir ayrım yapmayı zorlaştırdı (Ingold 2000, Daston ve Mitman 2005). Darwin'in biyolojik olarak insan türünün de hayvan aleminin bir üyesi olduğunu açıkça ifade ettiği çalışmasında, insan ve hayvanları aynı kategori altına sokmakla kalmadı, ortak atadan geldiğimizi de ortaya koyarak o zamana kadarki tüm felsefi tartışmaların ekseninin kaymasına neden oldu. Ayrıca hayvanların da insanlar gibi acı çektiği, duygulara sahip olduğu ve akıl ya da duygusal kapasitelerinin olduğu yönündeki iddiaları, tartışmayı iyice çıkmaza soktu. Elbette fikirlerinin kabul edilmeye başlanması neredeyse bir yüzyılı bulacaktı.

Ancak sorun şu ki bugün her ne kadar insan türünün de hayvan aleminin bir üyesi olduğu konusunda uzlaşmalar artsa da hayvanlara karşı tutumumuzu değiştirmeye yetmiyor. Hayvan davranışlarını inceleyen biliminsanlarının son zamanlarda geliştirdikleri yenilikçi çalışmalar, birçok hayvan türüyle insan arasında zihinsel ya da duygusal kapasite açısından fark olmadığına dikkat çekiyor. Örneğin primat, yunus, fil ve papağan gibi hayvanlarla çalışan araştırmacılar, bir zamanlar insanlara ait olduğu düşünülen değişik duygu durumlarının ya da kendini tanıma, iletişim kurma gibi sofistike sistemlerin birçok hayvan türünde de var olduğunu gösteriyor. Hatta bugün şempanze, goril gibi bazı primat

türlerinin, bizi tür olarak çok özel kıldığını düşündüğümüz dil yeteneği konusunda da oldukça başarılı olduğunu biliyoruz. İnsanlarla birlikte yaşayan gorillerin (ünlü goril Koko gibi), ses tellerinin fiziki yapısı nedeniyle sözcükleri birebir telaffuz edemeseler de, işaret dilini öğrenebildikleri ve böylelikle oldukça yaratıcı bir biçimde dili kullanabildikleri örneklerle kanıtlandı. Dolayısıyla evrimin ilerleyen zamanlarında değişik hayvan türlerinin de konuşmaya başlaması oldukça mümkün görünüyor.

Aynı zamanda insan topluluklarına maruz kalmadan hayvanlarla büyüyen insan yavrularını düşündüğümüzde de durum yine benzer şekilde çıkmaza giriyor. Dünyada bunun birkaç örneği, küçük yaştan itibaren çeşitli nedenlerle (kimi zaman kayboldukları, kimi zaman kaçtıkları için) ormanda hayvanlarla büyüyen çocuklar mevcut. Bu çocuklar bulduklarında, genellikle birlikte büyüdükleri hayvanlar gibi davranırlar; örneğin Güney Afrika’da bir maymun sürüsüyle yaşarken bulunan bu çocuklardan birisi (Saturday Mthiyane diye adlandırılır) maymun sesleri çıkarıyor, dört ayak üzerinde yürüyor ve çiğ yemek yiyordu. Genellikle bulduklarında konuşamadıkları gibi, sonraki yıllarda da konuşmayı öğrenemediler. Bu tür hikâyeler birçoğumuz için şok edici, hatta rahatsızlık vericidir çünkü bu insanların tamamen birer hayvan gibi davrandıklarını görmek, hayvanlarla aramızdaki sınırın esasında hiç de belirgin olmadığını hatırlatır bize. Tüm bu örneklerle ve hatta evrim teorisine rağmen bugün hâlâ, özellikle de Batı toplumlarında, insan/doğa ayrımı güçlü bir şekilde sürüyor.

Peki, bu yaklaşım, yani insanı doğadaki diğer canlılardan farklı konumlandırma tüm toplumlar için geçerli mi? Ya da bu hep böyle miydi? İşte bizi, sosyal bilimcileri hâlâ uğraştıran soru, farklı insan topluluklarının diğer canlı varlıklarla kurduğu ilişkilerde kendilerini nasıl algıladıkları ve buna bağlı olarak hayvanlarla nasıl etkileşim kurduklarıyla ilgili. Bu iletişim biçiminin aynı olmadığını, değişik kültürlerde farklı şekillendiğini biliyoruz, bu sebeple araştırma konumuza, yani insan/hayvan ya da doğa/kültür ayrımına bakarken şu soruları sormamız daha doğru olacak: İnsan/hayvan sınırı, Batı toplumlarının düşündüğü kadar belirgin mi ve “kişi olma” kavramı tüm toplumlarda sadece insanlara mı özgü? Bir başka ifadeyle insanların “varoluş içindeki yerleri” gelişmiş toplumlarda sanıldığı gibi üstün ve özel mi? Öyleyse bu üstünlük fikrinin temelleri nereye dayanıyor?

Bu noktada insanlık tarihinin sayfalarında dolaşmak soruyu cevaplamamızı kolaylaştırabilir. İnsan, hayvan ve doğa arasındaki değişik ilişki biçimlerini incelemenin birçok farklı yolu olsa da antropolojik teorilerin çoğu bu toplumların geçim biçimine, yani karınlarını nasıl doyurduklarına odaklanır ve bunun insanların doğayla ve hayvanlarla kurdukları ilişkileri etkilediğini iddia eder. Özellikle hayvanların ve bitkilerin evcilleştirilmesinin bu noktada önemi çok büyüktür; çünkü birçok bilimciye göre evcilleştirme, insan ve doğa arasında kalıcı bir ayırım yaratan en önemli gelişmedir (DeMello 2012: 37).

Konuya en temelinden başlayacak olursak, tarım ve yerleşik hayata geçişin insanlık tarihinde oldukça önemli ve bir o kadar da yeni bir gelişme olduğunu biliyoruz. İnsanlar yaklaşık 12 bin yıl öncesine kadar yabani hayvanları avlayıp doğadan bitki toplayarak yaşıyordu, yani kendileri hiçbir şey yetiştirmiyor, ekip biçmiyor ve herhangi bir hayvanı esaret altında tutmuyorlardı. Avcı-toplayıcılıktan hayvancılığa ve çiftçiliğe geçiş, insanlık tarihinde geri dönüşü olmayan ve yaşamın hemen her yönünü etkileyen radikal bir değişime yol açtı (DeMello 2012). Bu değişimin meydana geldiği yerlerden birinin de yaşadığımız bu topraklar olduğunu hatırlatmadan geçemeyeceğim. İlk kez tarıma geçilen yerlerden biri olan Mezopotamya, insanlık tarihinde bu önemli değişime tanıklık eden topraklar olarak oldukça önemli bir yer tutuyor. Ancak bu değişimin iyi mi yoksa kötü mü olduğunu kararını kitabın sonunda size bırakacağım.

Çoğu çalışma, göçebe avcı-toplayıcıların vahşi hayvanları kendilerine denk gördüğünü, ancak avcılıktan hayvancılığa ve çiftçiliğe geçişin, hayvanlarla insanlar arasındaki ilişkilerde köklü bir değişime yol açtığını ve eski eşitlikçi ilişkilerin sonsuza dek değişmesine neden olduğunu gösteriyor (Ingold 2000, Stammler ve Takakura 2010). Üzerine biraz düşündüğümüzde aslında anlaşılacak bir durum değil. Herhangi bir hayvanı “sahiplenmeyen” ve bitkilerin yetiştirilmesinde kontrol sahibi olmayan insanların doğada diğer canlılar gibi yaşadıklarını ve hayatta kalmak için muhtaç oldukları hayvanlara ve bitkilere saygılı olduklarını tahmin etmek zor olmasa gerek. Sonuçta gelişmiş tüfeklerimiz, tutsaklık altında yaşayan evcil hayvanlarımız ve ürün yetiştirme kabiliyetimiz olmadığında, bizi diğer canlılardan belirgin bir şekilde üstün kılan bir özelliğimiz olduğunu iddia edemeyiz.

Bilimcilere göre insan doğaya hükmetmeye evcilleştirmeye başlamış ve hayvanlar artık birer “mülk” olarak sınıflandırılmıştır. Hayvanları evcilleştirerek kendi işine yarayacak şekilde kullanmaya başlayan insansa, artık hayatta kalmak için doğadaki yaban hayvanlara muhtaç olmadığından, onlarla iyi anlaşmak yerine üzerlerinde hâkimiyet kurmaya yeltenir. Bu alanda çalışan ünlü antropolog Tim Ingold, bu iki ilişki biçimini güvenden hâkimiyete geçiş olarak tanımlar. Ona göre avcı-toplayıcılar doğayla ve diğer hayvanlarla güven üzerine kurulu ilişkiler yürütürken, evcilleştirme süreciyle bu ilişkiler doğaya ve hayvanlara hâkim olma eğilimine dönüşmüştür (Ingold 1994). Gerçekten de avcı-toplayıcılarla hayvancıları birbirinden ayıran en büyük özellik bu olarak bilinir. Her iki toplum biçiminde de hayvanların gücü olduğuna inanılır ancak avcılar bu güce saygı duyarken, hayvancılar bu gücün üstesinden gelmeleri gerektiğine inanır.

Peki, evcilleştirme gerçekten geri dönüşü olmayan bir dönüm noktası mıydı ve günümüzde yaşayan tüm toplumlar hayvanlarla hâkimiyet üzerinden mi ilişki kuruyor? Bu kitabın sorularından birinin bu olduğunu söyleyebiliriz. Geçmişe gidip eski çağlarda yaşayan insanların hayvanlarla ilişkilerini inceleme şansımız yok, peki ya bugün yaşayan toplumlar? Acaba dünyanın her yerinde insanın, doğa ve hayvanlar üzerindeki hâkimiyeti süregelen bir ilişki biçimi mi?

Avcı-toplayıcılıktan tarıma geçiş, elbette böylesine siyah beyaz bir ayrım değildi ve evcilleştirme insanlık tarihinde önemli rol oynasa da, bugün Batılı olmayan birçok toplumda doğaya dair farklı algılar mevcut. Yapılan etnografya çalışmalarından, dünyanın çeşitli yerlerindeki değişik toplumlarda insan hayvan ilişkilerinin çok farklı şekillenebildiğini biliyoruz; farklı kültürlerde hayvan ve insan kavramlarının temsili oldukça çeşitli (Fuentes 2006: 129) ve hatta kimi özel durumlarda insan/hayvan arasındaki sınır oldukça esnek ve geçirgen (Mullin 1999). Dahası birçok toplum hayvanları potansiyel akrabaları ya da ataları olarak görür. Avustralya’daki Aborijin topluluklarının bazı hayvanları totem, yani ataları olarak gördükleri ve soylarını o hayvanlara dayandırdıklarını biliyoruz. Yine birçok farklı toplumda ayı, balık, kuzgun gibi hayvanlar yaratıcı olarak görülür ve toplumların mitlerinde ya da inanışlarında önemli yer tutar (DeMello 2012). Aslına bakarsanız bu inanışlar için çok uzak coğrafyalara bakmamıza da gerek yok, benzer

efsanelere Türk mitolojisinde de rastlarız, bunlardan en bilineni de Asena efsanesidir. Çin kaynaklarında geçen ve farklı anlatımları da olan bu efsaneye göre, bir Türk boyuna yapılan baskında obadaki herkes öldürülür ve geriye sadece küçük bir erkek çocuğu kalır. Üstelik çocuk yaralıdır. Tek başına kalmış çocuğu dişi bir kurt sahiplenir; yaralarını yalayarak iyileştirir, emzirir ve o günden sonra çocuğa bakar. Daha sonra çocuk büyüdüğünde onu hâlâ korumaya devam eden dişi kurtla evlenir ve bu birliktelikten meydana gelen çocukları Türk boylarını oluşturur, yani efsaneye göre Türk boylarının ataları kurtlara dayanır.

Görüldüğü gibi hayvanlar birçok toplumun günlük yaşamında olduğu kadar inanışlarında ve efsanelerinde de önemli yer tutar. Ayrıca hepimizin bildiği üzere, aynı kültür içinde bile hayvanlara verdiğimiz değer, onları nasıl sınıflandırdığımıza göre (örneğin çiftlik hayvanı mı, yaban hayvanı mı, evcil hayvan mı) değişir ve onlara nasıl davranacağımızı belirler (DeMello 2012: 14-15). Bugün insan türünü diğer hayvanlardan üstün gören birçok toplumda evcil hayvanlar için bu ayırım yapılmazken, çiftlik hayvanları ya da vahşi hayvanlar için yapılır.

Dolayısıyla bu kadar çeşitliliğin olduğu bir konu hakkında genelleme yapmamız mümkün değil; ancak özellikle bu kitabın da içeriğini oluşturan Dukhalar gibi avcı-toplayıcı topluluklara baktığımızda, insan/doğa ayrımının bugünkü Batılı toplumlardan çok farklı şekillendiğini görürüz. Bugün Batılı düşüncede doğa fikri hâlâ insandan ayrı, “dışarıda” bir yer olarak algılanır ve yaban hayat (ya da hayvanlar) doğaya aitken, insan dünyası bundan ayrı bir yerdedir (Ingold 1994). Bu düalist yaklaşım Batılı düşüncede o kadar yaygındır ki, sınıflandırmayı sadece kendisi ve dış dünya arasında yapmakla kalmaz, aynı zamanda kendi bedenini ve ruhunu da ayrı olarak kabul eder.

Bugün hâlâ yaşayan ya da yakın bir zamana kadar yaşamış birçok avcı-toplayıcı toplulukta insan ve doğa ayrımı yoktur. Bunu, ilerleyen bölümlerde detaylı olarak ele alacağım alan araştırmamdan bir örnekle açıklamak istiyorum. Dukhalar aylara çok büyük saygı duyarlar ve onları akrabaları olarak görürler. Hatta aylara “hakka”, yani “abi” diye seslenmek oldukça yaygındır. Buna rağmen aylar aynı zamanda av olabilir ve afiyetle tüketilirler, fakat ayı avlarken uyulması gereken bir dolu detaylı kural ve tabu vardır. Aylar için özel olarak uygulanan kurallardan en önemlisiyse aylarla avcılar arasında yıllar

önce yapılmış bir anlaşmadır, yani Dukhaların atalarından kalma bir inanıştır. Bu anlaşmaya göre eğer bir avcı ormanda ayı görürse ve ayı kaçıp ağaca tırmanırsa avcı bu ayıyı asla vuramaz. Benzer bir şekilde bir kişi ormanda yürürken silahsız olarak bir ayıya denk gelirse, o da ağaca tırmanmalıdır çünkü ayı ağaca tırmanan kişiye asla saldırmaz (Küçüküstel 2013). Bu, insanlarla ayılar arasında yapılmış eski bir anlaşma olarak düşünülür.

Bu konu üzerine genç avcılardan biri olan Batbayar'la konuşurken, elimde olmadan biraz gülümseyerek ayının gerçekten bu kurala uyup uymadığını sorduğumda, genç avcı böyle bir şey sormama çok şaşırarak kendinden emin bir şekilde şöyle söylemişti:

Ayı bu kuralı bilecek kadar zeki, o yüzden kesinlikle saldırmaz. Dedem derdi ki eğer bir insan ağaca tırmanır ve ayı ona saldırırsa ayı hayatının geri kalanında hep acı çeker. Bu yüzden ayılar bu kurala sıkı sıkıya uyar çünkü hayatı boyunca acı çekmek istemez. (Batbayar 2014)

Bu örnekte de görüldüğü gibi soruyu sorarken içten içe gülmem, ayının asla böyle bir kurala uyacak kadar irade ve akıl sahibi olamayacağına olan sarsılmaz inancımken, Batbayar için bu soruyu sormam bile çok saçmaydı. Ona göre ayılar insanları anlayıp onlarla anlaşma yapabilecek “insan-olmayan kişilerdi” ve bundan şüphe duyulması bile manasızdı.

Aslında bugün hayvanların duygusal kapasitesini ortaya koyan onca bilimsel araştırmaya rağmen, Batılı düşüncenin günümüzde hâlâ hayvanları ve doğayı insandan ayrı olarak konumlandırması akıl dışı bir dirençtir. Buna rağmen avcı-toplayıcıların algı biçimi “gerçek dışı” olarak görülürken, düalist düşüncenin doğruluğu sorgulanmaz bile. Öyle ki insanların tüm eylemlerini kendi iradeleriyle gerçekleştirdiği kabul edilirken, hayvanların farkında olarak ve belli bir mantıkla yaptıkları aşikar olan davranışları bile görmezden gelinerek yorumlanır. Bu nedenle bugün antropologlar, yerli halkların hayvanlara kişilik atfederek anlattıkları hikâyeleri sorgulamaya ve bu hikâyelerin basitçe birer “metafor” olarak değerlendirilmesinin nasıl da üstten bakan ve hâlâ kendi dünya görüşünü merkez alan bir yaklaşım olduğunu tartışmaya

başladı (Ingold 2000: 19). Elbette antropologların işi anlatılan hikâyele-
rin ya da inançların doğruluğunu sorgulamak değil; ancak hayvanların
da insanlar gibi karar verebilen ya da nehirlerin sinirlenebilen canlılar
olduğuna inanan halkların bu inançlarını yalnızca birer metafor olarak
değerlendirmek, yine düalist bir yaklaşımdır ve anlatılanların doğru
olma ihtimalini yok saymak anlamına gelir.

Bu konuda oldukça cesaret gerektiren bir alan araştırmasında ya-
şadığı ilginç bir deneyimi paylaşan ve diğer araştırmacıları da bu konu
üzerinde düşünmeye davet eden Paul Nadasdy'nin bir makalesinde
anlattığı ve radikal katılım olarak tanımladığı deneyimini burada
aktarmak istiyorum. Kanada'nın Yukon bölgesinde yaşayan Kluane
avcılarıyla çalışan araştırmacı yaşlılardan avcılık tekniklerini, tavşan
kapanı kurmayı, yakalanan hayvan canlıysa boynunu kırarak öldürmeyi
ve sonrasında öldürdüğü hayvana teşekkür etmesi gerektiğini öğrenir.
Birçok kuzeyli avcı gibi Kluaneler de avlanan hayvanların kendilerini
avcıya isteyerek verdiklerine inanırlar ve bu nedenle hayvana teşekkürü
borç bilirler. Bir gün topluluktaki yaşlılardan birisinin cenazesi için
hazırlanan ziyafete, Nadasdy de birkaç tavşan kapanı kurarak katkıda
bulunmak ister. Kapanları kurduğu yere döndüğündeyse kapanların
birinde canlı bir tavşan görür; fakat hayvan onu görünce bir şekilde
tam kısılmadığı kapandan kaçarak uzaklaşır. Bu sırada tuzağın kapan
kısmının tavşanın boynunda kaldığını fark eden Nadasdy hayvanın
büyük ihtimalle yine de öleceğini düşünerek üzülür ama yapacak bir
şeyi de yoktur.

Bu olaydan beş gün sonra ormandaki kulübelerinde otururken
gruptaki yaşlılardan birisi Nadasdy'yi bağırarak kulübenin arkasına
çağırır. İlginç hareketler yapan bir tavşan arka taraftaki açık camdan
kulübenin içine girmek istercesine zıplamaktadır. Nadasdy tavşanın
yanına yaklaştığında boynundaki tuzağı görür ve nefes almakta bile zor-
lanan hayvanın beş gün önce tuzağından kaçan tavşan olduğunu anlar.
Hayvan gözlerinin içine bakarak hareketsiz durmaktadır. Ne olduğunu
bile anlayamayan Nadasdy içgüdüsel olarak yere uzanıp kıpırdamadan
ona bakan hayvanı eline alır ve dua ederek boynunu kırar. Şaşkınlığını
atlatır atlatmaz tavşanı gösteren yaşlı adama koşarak az önce yaşadığı
olayı, yani tavşanın beş gün önce kapanından kaçan tavşan olduğunu
anlatır, ama yaşlı avcı hiç şaşırılmaz. Ertesi gün hâlâ olayın etkisinde,

kulübesinden bu kadar uzakta kurduğu kapandan kaçan tavşanın onu nasıl bulabildiğini hayretler içinde anlattığı diğer yaşlılar da olayı oldukça olağan karşılarlar ve kafalarını sallayarak benzer hikâyeler anlatmaya başlarlar. Biyologlara ve hatta araştırmacının kendisine bile oldukça sıra dışı gelen tavşanın bu davranışı, onlar için benzeri birçok kez yaşanmış sıradan bir olaydır. Makalenin sonunda Nadasdy tavşanla yaşadığı bu olayı açıklayamadığını ve başka araştırmacıların da alanda benzer sıra dışı (bizim için) olaylar yaşadığını bildiğinden bahseder. Ancak alan araştırması esnasında böyle şaşırtıcı deneyimler yaşayan araştırmacıların bir kısmı bu deneyimlerini, bilimsel olmamakla suçlanabilecekleri korkusuyla yayınlamaz. Batılı bakış açısında bu tip deneyimler, ya doğruyu yansıtmadığı gerekçesiyle suçlanır ya da büyük bir tesadüf olarak değerlendirilirken, yerli halklar için hayvanların bu bilinçli davranışları oldukça normaldir (Nadasdy 2007).

Bu hikâyeyi anlatmaktaki amacım herhangi bir toplumun görüşünü diğerine üstün tutmak ya da övmek, doğruluğunu ispatlamaya çalışmak değil; sadece sizleri (ve kendimi) sorgulamadan kabul ettiğimiz düalist yaklaşım üzerinde tekrar düşünmeye davet etmek. Ayılar gerçekten insanlarla anlaşma yapıyor mu, tavşanlar avcıları takip ediyor mu ya da balinalar kendileri hakkında konuşulanları anlıyor mu, bilmiyorum. Ancak tüm bunları yapamadıklarını da bilmiyorum.

Bu noktada avcı-toplayıcı toplumların hayvanların hepsini eşdeğer bireyler olarak gördüğü anlaşılmasın; elbette farklı toplumlar bir hayvana daha büyük önem verirken bir diğerini daha az akıllı ya da irade sahibi görebilir (ki avcı-toplayıcılarda bunun örnekleri vardır); yine de yapılan ayrımların toplumdan topluma değişmesi, bize tüm bunların nasıl birer kültürel inşa olduğunu göstermesi bakımından önemli. Bir sonraki aşamada avcı-toplayıcıların bu kadar kişilik atfettikleri hayvanları nasıl öldürüp yiyebildiklerini de sorgulayabilirsiniz, ancak meselenin yine düşündüğümüzden daha karmaşık ve çok yönlü olduğunu, çeşitli “karşılıklılık” ilkelerine dayandığını kitabın ilerleyen bölümlerinde göreceğinizi umuyorum.

Kısacası insanlarla hayvanlar arasında keskin bir ayrım yapmayan birçok toplumun varlığı, bize doğa/kültür ayrımının insanlık tarihinde her zaman var olmadığına işaret ediyor. Bu kitabın hedefiyse böylesine büyük felsefi sorulara kesin cevaplar aramak yerine, Sibirya ormanla-

rında hâlâ avladıkları yaban hayvanları yiyerek beslenen, üstelik bunu evcilleştirdikleri rengineyikleri sayesinde yapabilen Türk halklarından bir toplumun hayatında şahit olduklarımızı aktararak, kitabın sonunda insanın doğadaki yeri gibi genel bir soruyu düşünme görevini sizlere bırakmak.

Neşeli Dağlar, Kızgın Nehirler: Animizmde Canlı Kavramı

Tam da sizlere hayvanların da birer “kişi” olduğunu bir önceki bölümde tekrar hatırlatmış ve, “Eğer öyleyse, kedim arkamdan konuşuyor mu, evdeki muhabbetkuşu hakkımda kötü planlar yapıyor mu ya da sokağımızda yaşayan köpek neden hep bana ters ters bakıyor,” gibi sorularla sizi baş başa bırakmışken, meseleyi bir adım daha öteye taşımak istiyorum. Bu kısa bölümün sonunda yukarıdaki sorulara ek olarak, köyünüzün ortasından geçen nehrin ya da apartmanınızın bahçesindeki ağacın hakkınızdaki düşüncelerini merak etmeye başlayabilirsiniz.

Birçok yerli halkın insanlarla doğayı iki ayrı dünya olarak görmediğinden, hayvanları da eylem gücü, kendi dilleri ve sosyal organizasyonu olan canlılar olarak gördüğünden bahsettik. Ancak birçok toplumda bu bütünlük bakış açısı sadece insanlarla hayvanları içermekle kalmaz,

Henüz iki yaşına bile gelmemiş Enirhan ailenin köpekleriyle oynayarak vakit geçiriyor.

aynı zamanda doğadaki diğer birçok nesneyi de sistemin içine katar. Edward Tylor 19. yüzyılda *Primitive Culture* adlı eserinde bu düşünce biçimlerinin hepsini bir çatı altında toplayarak animizm olarak tanımlar. Sonrasında da benzer inanç sistemleri genellikle animizm başlığı altında tartışılır.

Latince “anima”, yani “ruh, hayat” sözcüğünden gelen animizm, cansız varlıklara ya da insan olmayan diğer canlılara kişilik ya da “ruh, can” atfedilmesi anlamına gelir.

Animistik düşünceye göre cansız nesnelere de (kime göre cansız olduğunu da sorgulamalıyız elbette) bir ruhu vardır; yani insanlar, hayvanlar, bitkiler, kayalar, nehirler ve cansız diğer nesnelere çoğu gerçek anlamda yaşarlar, ruh ve hayat sahibidirler. Ancak bu, animist toplumlarda tüm canlılara aynı değerin verildiği ya da bir başka ifadeyle aynı değerle canlı olma statüsünün herkese verildiği anlamına gelmez. Tüm canlıların manevi bir gücü olsa da bazıları, örneğin yaban hayvanları insana daha yakın bir konuma sahipken ateş gibi nesnelere daha “soyut ve manevi bir gücü” vardır (Pedersen 2001). Kısacası farklı toplumların hangi hayvana ya da nesneye ne kadar “canlılık” atfettiği değişiklik gösterebilir.

Animizm kimi bilimciler tarafından en eski din olarak adlandırılır ancak burada bir noktayı açıklamak istiyorum. Animist inanç biçimi dünyanın birçok yerinde farklı topluluklar tarafından benimsenmiş olsa da bu toplumların birçoğu, sorulduğunda kendisini animist olarak tanımlamaz, hatta belki de çoğu hayatında böyle bir kelimeyi dahi duymamıştır. Dolayısıyla cansız nesnelere ruh atfeden bu genel inanç biçimini animizm altında toplayanlar akademisyenlerdir. Üstelik dünyanın farklı yerlerindeki toplulukların inanç biçimleri de birbirinden çok farklı olabilir; animizmin standart bir inanç değildir. Animizm genel anlamıyla, doğayla insanı ayırmayan ve doğadaki diğer nesnelere de canlı olduğuna inanan dünya görüşlerinin tamamını tanımlamak için kullanılır. Bu dünya görüşüne sahip halklar, çoğu zaman dışarıdan gelenler tarafından “güneşe, ağaca tapıyorlar” şeklinde sıkça yanlış yorumlanırlar. Doğadaki tüm nesnelere canlı olduğuna inandıkları için bir nehre ya da ağaca saygı göstermek adına çeşitli uygulamaları olabilir, ancak bunu ağaca tapınmak şeklinde tanımlamak oldukça “dışarıdan bakan” bir yorumdur.

Sibiryaya ve Kuzey Amerika’da yerlilerle yaşayarak çalışan önemli araştırmacılardan Irvin Hallowell, 20. yüzyılın ortalarında yazdığıyla animizm kavramını Tylor’dan sonra geliştiren önemli isimlerden biridir. Kanada’daki Ojibwalar üzerine gerçekleştirdiği çalışmalarda insan, hayvan ya da canlı, cansız ayrımlarının bazı toplumlarda çok daha esnek olduğunu gösterir ve kişi olmanın sadece insanlara özgü olmadığını ileri sürer (Hallowell 1960). Bu nedenle kimi toplumların, hayvanları “insan-olmayan kişiler” olarak gördüğünden bahseder ve hayvan kelimesi yerine, “insan-olmayan kişi” terimini kullanır. Ojibwa toplumunda hayvanlar kendi kararlarını alabilen ve insanlarla nasıl iletişim kuracaklarını belirleyebilen bireyler olarak görüldüğünden, bu hayvanların bir kısmına “büyükbaba” gibi akrabalık terimleriyle hitap edilir (Hill 2011, Hallowell 1958).

Aslında bu türden örnekler bir çok yerli halkın inanç sisteminde mevcut. Örneğin Yeni Zelanda’daki Maoriler doğada patates ararken dua ederler çünkü tatlı patatesle aralarında bir akrabalık ilişkisi olduğunun farkındadırlar, zira hem insanlar hem de tatlı patates adaya bir zamanlar aynı kanolarla gelmiştir. Benzer şekilde birçok farklı toplulukta ağaçlarla ya da farklı diğer bitkilerle ortak ataya dayanıldığına dair inançlara rastlanır. Kuzey Amerika yerlilerinden Oglala’lar tüm evrenin *wakan* dedikleri bir güçle birbirine bağlı olduğunu düşünür. Bu nedenle yeryüzünde yaşayan tüm varlıklar bu gücün yansımaları gibidir ancak her biri kendi karakterine göre davranır. İnsanlar bu varlıklardan sadece biridir ve dünyayı *wakan* ve taş kişiler, dört ayaklı kişiler, sürünen kişiler, balık kişiler gibi insan olmayan diğer canlılarla paylaşırlar (Detwiler 1992). Ağaçların ya da başka bitkilerin canı olduğuna, kendilerine söyleneni anladıklarına ve insanlarla aralarında akrabalık olduğuna dair inanca birçok toplumda rastlanır. Sibiryaya toplumlarının birçoğunda ateşin canlı ve dahası hanenin sahibi olduğuna inanılır, bu nedenle ateşe düzenli aralıklarla sunumda bulunmak çok önemlidir.

Kitabın devamında detaylarıyla okuyacağınız üzere, Dukhalar da doğadaki birçok nesnenin canlı olduğunu düşünür ve nehirlerden dağlara birçok coğrafi yapıya saygı duyarlar. Onların inancına göre bu yerlerin hepsinin bir sahibi (iyesi) vardır ve kendilerine kötü davranıldığında sinirlenebilirler. Burada sahiplik kavramıyla nehrin kendisinin bizzat ruhunun olup olmadığı tartışılabilir. Daha önce yazdığım gibi, zaten

animist düşüncenin birçok farklı biçimi mevcuttur ancak Dukhalar her halükarda doğadaki diğer nesnelere kirletmenin ya da onlara yanlış davranmanın cezalandırılacağına inanır. Örneğin kızgın bir ruhu ya da iyisi olan bir dağa, sizi istemediği halde tırmanmaya kalkarsanız başınıza kötü şeylerin gelmesi kaçınılmazdır. Yine benzer şekilde tüm ailelerin kutsal bir ağacı vardır ve bu ağaca belli aralıklarla sunumlarda bulunmaları gerekir, aksi halde hayatlarında olumsuz olaylar meydana gelebilir. Bu ağacın yanına gittiklerinde de (önümüzdeki bölümlerde okuyacağınız gibi) ağacın isteklerini önemsemeli, ona belli bir saygı çerçevesinde davranmalı ve onunla iletişim kurulmalıdır. Yine tekrarlıyorum, bu illa her ağaca, dağa ya da nehre aynı değerin atfedildiği anlamına gelmez ancak genel olarak bir nehrin ya da ağacın kızgın ya da misafirperver olması oldukça normal karşılanan bir durumdur.

Bu aşamada Şamanizme de değinmek gerekir diye düşünüyorum. Animizm ve Şamanizm sıklıkla bir arada kullanılır ve hangisinin ne olduğu kafa karışıklığına yol açar. Bu iki kavram birbirleriyle ilintili olsa da, aslında kavramsal olarak farklı oldukları net bir şekilde anlaşılabilir. Fakat konunun detaylarına girmeden önce bu noktada şaman kelimesi yerine kam kelimesini de alternatif olarak kullanabileceğimizi belirtmek istiyorum. Şaman kelimesi, Rusya'nın kuzeyindeki yerli halklardan olan Tunguzların dilinden gelir ve antropologlar bu kelimeyi benzer pratiklere sahip tüm halklar için kullanırlar. Ancak aynı bölgede (Sibirya'da) yaşayan Türk halklarının şaman kişi için kullandıkları kelime genellikle "kam" ya da "ham"dır. Dolayısıyla Şamanizm yerine kamlık ya da şaman yerine kam dememiz mümkün. Kitabın devamında, özellikle Dukhalarla ilgili kısımlara geçtiğimizde kelimeyi iki şekilde de kullanabileceğim için önceden açıklamak istedim.

En net ve kısa haliyle şöyle diyebiliriz ki şaman, bu bölüme kadar bahsettiğimiz canlılar dünyasındaki ruhlarla iletişime geçebilen kişidir. Yani şaman kişi, insan dünyasıyla ruhlar dünyası arasında elçilik yaparak toplumu etkileyen sorunlara ya da sorulara doğüstü ortamlarda çözüm arar. Bu iletişimi genellikle bir ayinle transa girerek yapan şaman, iletişime geçtiği ruhlar sayesinde sorunları çözebilir, kimi zaman geleceği görebilir ya da kişilerin iyileşmesine yardımcı olabilir. Ancak birçok kişinin sandığının aksine şaman, grubun lideri değildir; sadece farklı âlemler arasında aracılık yapan kişidir ve tam zamanlı bir din

görevlisi gibi düşünülmemelidir. Şaman diğer herkes gibi geçinmek için kendi işini yapar, onu diğerlerinden ayıran tek nokta ruhlarla iletişime geçebilme becerisidir. Tekrar baştaki sorumuza dönecek olursak, şamanlık pratiğine sahip toplumların animist dünya görüşünü benimseydiğini söyleyebiliriz ancak her animist görüşe sahip toplumda bir şaman olmayabilir. Şamanlık sadece animist düşünce biçimindeki (yani tüm canlılara ve cansız varlıklara ruh atfeden bakış açısı) pratiklerden birisidir ve yine şamanların olduğu birçok toplum kendilerini şamanist olarak tanımlamaz ve Şamanizmin uygulanış biçimi toplumdaki değişiklik gösterebilir.

Buna rağmen ilginç bir şekilde dünyanın farklı yerlerindeki şaman pratiklerinin birçok ortak noktası olduğunu görebiliriz. Çoğu toplumda şaman, ruhlar âleminde çıkacağı yolculuk için bir ayin düzenler ve bu ayin esnasında transa geçer. Ruhlar âlemine yapacağı bu yolculuğun öncesinde kostümünü giyer ve transa geçmek için özel davulunu çalar. Kostümün ve davulun hazırlanması oldukça hassas bir özen gerektirir, zira kostüm ve davulundaki her detay bir şeyi temsil eder. Her şamanın kostümü farklı olsa da birçoğunda değişik hayvan tüyleri, derisi, hatta tırnak, pençe gibi parçaların bulunduğunu görebiliriz. Bunun amacı o hayvanın belli bir gücünü kullanmak olabilir. Benzer şekilde birçok şaman kostümünde metal parçalar görülür. Şaman bu metalleri ruhlar âlemine yapacağı yolculukta kötü güçlerden korunmak için kalkan olarak kullanır.

Şamanların genellikle kendilerine yardımcı olan özel ruhları vardır; bunlar değişik hayvan ruhları olabilir. Şaman bu yardımcı ruhlar sayesinde canlılar âlemindeki diğer ruhlarla iletişime geçebilir ve kimi zaman kendisi de bizzat bu hayvan ruhlarıyla konuşabilir. Aslında şamanlığın özü gereği insanla diğer hayvanlar arasında net bir çizgi çizmediği buradan da anlaşılabilir çünkü şamanların tören esnasında geçici olarak bir hayvana dönüşmesi oldukça yaygındır. Dukhalar arasında katıldığım şaman ayinlerinde, koruyucu ruhu “ayı” olan Ganbat’ın kendinden geçip ayı sesleri çıkardığına ve kurt gibi uluduğuna şahit olmuştum. Çoğu zaman ata ruhlarıyla hayvanlar aracılığıyla iletişim kuran ya da diğer âlemlerin ruhlarıyla konuşan şaman, bu iletişimin daha sağlıklı olabilmesi için gerektiğinde hayvana dönüşebilir. Bu geçiş o kadar doğal karşılır ki bu bir şamanın sahip olması gereken en önemli özelliklerden biridir.

Şaman ayininde ruhlarla iletişime geçilmesinin amacı, genellikle belli bir soru ya da soruna cevap bulmaktır. Yani şaman ayinleri çoğu zaman, özel mevsimler dışında, amaçsız bir şekilde yapılmaz. Genellikle ayin yapılması için birisinin şamana gidip yaşadığı sorundan bahsetmesi ve bunun çözümü için ayin yapılmasını talep etmesi gerekir. Doğru güne ve zamana karar veren şaman o kişi için ayini düzenler; tabii hazır ruhlar âlemine girecekken ayine katılmak isteyen diğerleri de kendi sorularını sorabilirler.

Kafanızda daha net canlanması için taygada genç bir çiftin anlattığı, başlarından geçen bir olayı aktarmak istiyorum. Çift birkaç yıl önce sık sık hastalanmaya başlamış ve bir türlü iyileşememişler. Önceleri bunun normal bir hastalık olduğunu düşünmüşler ama hiç geçmeyince belki de yanlış bir şey yapmış oldukları fikrini akıllarına getirmişler. Bir süre daha bekledikten sonra geçmeyen hastalıklarının başka bir nedeni olduğuna ikna olmuşlar ve sonunda bir şamana gidip kendileri için bir ayin yapmasını istemişler. Tüm hazırlıklar yapıldıktan sonra transa geçen şaman ruhlar âlemine dalıp hayvanların, dağların, yeryüzünün ruhlarıyla konuşarak genç çiftin sorununun ne olduğunu öğrenmeye çalışmış. Ayinin sonunda şaman, genç çiftin evlerindeki ateşte bir sorun olduğunu, ateşin kirli olduğunu ve onların sağlığını bozduğunu söylemiş. Şaman bunu söyler söylemez çiftin aklına çadırdaki sobalarını birkaç ay önce değiştirdikleri gelmiş. Köyün pazarından kullanılmış bir soba aldıklarını söylediklerinde şaman, ateşlerinin bundan dolayı kirli olabileceğini, hemen sobayı değiştirip çadırın içinde yeni yakacakları ateşe sunumlarda bulunmalarını öğütlemiş. Dukhalar arasında çadırdaki ateş hanenin sahibi olarak kabul edilir ve her zaman ona sunumlarda bulunulur, sobaya asla kirli nesnelere atılmaz. Kişiler ateşlerinin hep temiz olduğundan emin olmalıdır. Genç çift önceki sobanın sahibinden kalan ateşin, kendi hanelerinin ateşini kirletmiş olabileceği ihtimali üzerine hemen sobalarını değiştirip ateşlerine sunumlarda bulunmuşlar. Anlattıklarına göre, bir süre sonra ikisi de iyileşmiş.

Bu anlatılardan görülebileceği gibi şamanlar, animist düşünce biçiminde mevcut olan “insan-olmayan canlılarla” iletişime geçebilen aracı kişiler. Dolayısıyla bu toplumlarda insanların başlarına gelen sorunların kaynağını, diğer canlılarla yanlış ilişki kurmalarıyla bağlantılı gördüklerini de anlayabiliriz. Eğer kişinin başına sıra dışı olumsuz bir

şey geldiyse bunun sebebi aile ağacına sunum yapmaması, bir hayvanı saygısızca avlaması, bir nehri ya da ateşi kirletmesi veya bir dağın ruhunu sınırlendirmesi olabilir. Bu düşünce biçiminde yaşayan her canlı birbiriyle bağlantılı ve birbirinden sorumludur.

Avcı-Toplayıcılarda Sosyal Yapı

Avcı-toplayıcı toplumlardaki sosyal yapının, yani insanlar arasındaki ilişkilerin de tarım toplumlarına göre farklı şekillendiği araştırmalarda sıklıkla bahsi geçen bir konudur. Geçmişte avcı-toplayıcılar sadece avlanma, toplama ve bazen balık tutma üzerine kurulu yaşamlarını sürdürme şekliyle tanımlanıyorlardı. Ancak günümüzde yaşayan “modern avcı-toplayıcıların” kimi zaman “bahçecilik, rengineyiği çobanlığı ve ticarete” dayalı karma geçim biçimlerine sahip olabildikleri biliniyor. Bu nedenle günümüzde avcı-toplayıcı bir toplumu tanımlamak için sadece karınlarını doyurma biçimlerine değil, aynı zamanda “sosyal yapılanmaları ve dünya görüşlerine” de bakmamız gerekir (Lee 2005: 19).

Dünyanın değişik yerlerinde yaşayan avcı-toplayıcı toplumlar üzerine yapılan araştırmalar bu toplumların bazı ortak özellikleri olduğunu ortaya koyuyor. “Basit sosyal örgütlenme” içeren küçük gruplar halinde yaşamaları, hareket halinde olmaları, kişisel mülk edinmemeleri, ilişkilerinin eşitlikçi yapısı, ortak karar verme ve paylaşım kuralları bu ortak özelliklerin bir kısmıdır. Antropologlara göre bu sosyal yapı ve “etik ilkeler” avcı-toplayıcı yaşamının “özünü” oluşturur (Woodburn 1982, Lee 2005).

Yukarıda bahsettiğim ortak özelliklerin bir kısmına kitabın ilerleyen bölümlerinde değineceğiz, yalnız bu aşamada avcı-toplayıcıların sosyal yapısını daha iyi anlamak için oldukça önemli olan liderlik ve bağımsızlık kavramlarını ele almak istiyorum. Avcı-toplayıcı toplumların gelenekleri ve kültürleri farklılıklar gösterse de, yapılan çalışmalar bu toplumların büyük bir kısmında “fikir birliği” ve “kolektif karar verme” gibi ortak özelliklerin bulunduğu ve bu toplumlarda çoğu zaman bir lider olmadığından bahseder (Gowdy 1999: 397). Morton Fried avcı-toplayıcıları, “sınıflı toplumların tersine basit eşitlikçi toplumlar” olarak tanımlar ve bu toplumlarda herkes için değerli bir konum olduğunu ve gücün paylaşıldığını belirtir (Fried 1967: 33). Bu görüşe katılmakla birlikte bazı noktalara itiraz eden ünlü antropolog Tim